

[0401] Bijdrage tot het bronnenonderzoek van Haet is riocht

*Foar Prof. Dr. W.J. Buma
by syn sechstichste jierdei*

1. Inleiding

De opzet van deze verhandeling¹ is, een bijdrage te leveren tot de kennis van de bronnen van de Oudfriese rechtscatechismus, die men van ouds pleegt aan te duiden met zijn beginwoorden: Haet is riocht. Meer dan een bijdrage kan het niet zijn; het laatste woord kan daar nu zeker niet over gesproken worden. Maar als men in aanmerking neemt, dat er tot dusver over die bronnen nog nagenoeg helemaal niets bekend is, is er toch in ieder geval enige winst.

Bij een vroegere gelegenheid² heb ik al eens de mening geuit, dat de bron van onze tekst niet - gelijk Van Apeldoorn in 1940 had aangenomen³ - de Etymologiae van Isidorus van Sevilla zijn, maar eerder het Decretum van Gratianus of het werk van een canonist; dat, met andere woorden, die onderdelen van Haet is riocht, die op Isidorus terug lijken te gaan, niet r e c h t - s t r e e k s uit Isidorus' Etymologieën geput zijn, maar geciteerd zijn v i a een canonistische tussenbron. Toen is al betoogd, dat de schrijver naast het Decretum van Gratianus ook andere juridische bronnen gebruikt moet hebben, waarschijnlijk een commentaar op het Decretum.

2. Het decretum van Gratianus en de vroege canonistiek.

Om te beginnen moet aan de overwegend filologische lezers van dit tijdschrift wel even heel in het kort uiteengezet worden, wat het Decretum van Gratianus is en welke teksten daarnaast aanstonds bekeken moeten worden⁴.

Het Decretum van Gratianus is een verzameling van kerkrechtelijke teksten, die omstreeks 1140 in Bologna is samengesteld door de camaldulenser monnik Gratianus, die in Bologna Romeins recht had gestudeerd en die bovendien op de hoogte was van de theologie van zijn tijd. Dat bestuderen van het recht was in zijn dagen nog een vrij primitieve bezigheid, ofschoon men niet behoeft te aarzelen, het al wetenschap te noemen. Er worden verklaringen gegeven van moeilijke woorden en er worden (vooral door kruisverwijzingen) plaatsen in de bronnen met elkaar in verband gebracht, die over het zelfde onderwerp gaan.

1. Een eerdere, kortere versie werd gepresenteerd op het Eenendertigste Nederlands Filologencongres te Groningen op 1 april 1970.
2. Op het Frysk Filologekongres, augustus 1956. De tekst is gepubliceerd onder de titel: Kanonisches Recht in den friesischen Rechtsquellen, in: Philologia Frisica anno 1956, Grins-Djakarta 1957, 35-43, aldaar p. 39.
3. *L.J. van Apeldoorn*, Het Romeinsche recht in Friesland, in: Mededeelingen van de Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, N.R. III. 10, Amsterdam 1940.
4. Deze paragraaf pretendeert geen oorspronkelijkheid. Wie op dit onderwerp dieper in wil gaan zij verwezen naar de volgende standaardwerken: *G. le Bras*, *Ch. Lefebvre*, *J. Rambaud*, *L'âge classique, 1140-1378, sources et théorie du droit* (Histoire du Droit et des Institutions de l'Eglise en Occident 7, Paris [1965], 52-345; *H.E. Feine*, *Kirchliche Rechtsgeschichte*⁴, Köln-Graz 1964, 276 e.v.; *W.M. Plöchl*, *Geschichte des Kirchenrechts II*², Wien-München 1962, 465-523; *A. van Hove*, *Prolegomena*² (Commentarium Lovaniense in Codicem iuris canonici I. 1), Mechliniae-Romae 1945, 338 e.v., 424 e.v. In deze werken wordt verdere literatuur geciteerd.

Die plaatsen worden naast elkaar gezet, zodat men kan constateren, dat ze ofwel precies hetzelfde zeggen, ofwel verschillen. In dat laatste geval moet men, om het gezag van de rechtstekst te redden, er iets mee doen. Het gezag van de tekst is n.l. voor de Middeleeuwer onaantastbaar, zoals nog heden ten dage voor de jurist de tekst van de wet in beginsel onaantastbaar is. Werkelijke tegenspraken in de tekst duldt de aan de autoriteit van de tekst gebonden wetenschapsbeoefenaar niet; hij moet een systeem bedenken, waar alle teksten in passen. Hij kan de ene tekst uitleggen naar de andere toe; hij kan zeggen, dat de ene tekst de algemene regel bevat en dat andere teksten daarop uitzonderingen geven; hij kan ook aannemen, dat de ene tekst slechts een raadgeving, de andere een wettelijk voorschrift is, of dat de ene een oude bepaling is, die door de andere, nieuwere buiten werking is gesteld. Door deze en soortgelijke redeneringen zal hij zoveel mogelijk uit zijn materiaal één sluitend geheel maken.

Er waren, al sedert vroege tijden, verzamelingen gemaakt van teksten, die voor organisatie en werking van de kerk van belang waren. In die collecties waren canones van concilies (niet alleen van de wereldomvattende oecumenische concilies, maar ook van kerkvergaderingen voor beperktere gebieden) opgenomen; men zette er ook verordeningen en uitspraken van pausen in, excerpten uit kerkvaders, e.d. Sommige van die collecties, met name de latere, zo in de 11e, vroege 12e eeuw, waren al systematisch geordend, brachten dus het materiaal uit verschillende bronnen, dat op één onderwerp betrekking had, in afdelingen, in titels bijeen. Dat nu doet ook Gratianus, in hoofdzaak gebruik makend van een paar iets oudere verzamelingen. Maar het nieuwe is, dat hij door het tussenschuiven van commentaar - de 'dicta Gratiani', - die losse teksten verbindt en verwerkt. Hij constateert werkelijke of schijnbare tegenstrijdigheden en zoekt daar oplossingen voor op de manier, die hij van zijn romeinsrechtelijke leermeesters heeft geleerd. Hij brengt aldus eendracht tussen de twistende canonistische bronnen - Concordia discordantium canonum noemt hij zijn boek daarom ook; de naam Decretum is jonger. Rondom dit boek van Gratianus, dat alle oudere collecties binnen een paar decennia volkomen uit de markt drijft, ontstaat nu een school van canonisten, van juristen dus, die zich met de bestudering van het kerkelijke recht bezig houden en werken volgens dezelfde methoden als hun romeinsrechtelijke voorgangers en collega's.

Het ligt voor de hand, dat de eerste ontwikkeling van deze wetenschapsbeoefening speelt in Bologna en de naaste omgeving daarvan, direct na 1140. In de zestiger jaren van de twaalfde eeuw ontstaat er in Noord-Frankrijk een afsplitsing van die school. Het feit, dat de canonist Stephanus, die eerder in Italië en in Orléans gewerkt had, dan naar Parijs trekt en later (1192-1203) bisschop van Doornik wordt, kon daar wel eens niet vreemd aan zijn geweest. Deze Stephanus, naar zijn latere bisschopstitel Stephanus Tornacensis (van Doornik) genoemd, heeft in zijn jonge jaren een uitvoerige 'summa' geschreven, een handboek, een leerboek als men wil. De vroegste canonisten al schrijven namelijk niet alleen glossen bij de tekst - woordverklaringen en kruisverwijzingen - maar ze maken ook overzichten over de inhoud, samenvattingen dus, 'summae', die als handboek en studieboek konden dienen. Zij volgen ook in dat opzicht hun romanistische leermeesters, bij wie de 'summa' op de Instituten van Justinianus het handboek voor jongerejaars studenten pleegt te zijn, terwijl de ouderejaars werken met een 'summa' op de Codex van Justinianus, waarin ook de inhoud van de Digesten en de Novellen mede verwerkt pleegt te zijn. Men vindt 'summae' in twee typen: of alleen maar samenvatting, of samenvatting gecombineerd met glossen. Wat de technische uitvoering betreft kunnen dan met name de werken van het laatste type nog weer twee verschijningsvormen hebben: of apart in een los boek, dat dus naast de tekst van het Decretum gelegd moet worden, of in de marge rondom de tekst. Er ontstaan buiten de glossen en 'summae' nog andere literatuurgeslachten, maar daarop behoeven wij hier niet in te gaan; voor ons doel is het voldoende te weten, dat bij het Decretum van Gratianus glossen geschreven zijn, en dat er 'summae', handboeken op gemaakt werden; dat de oudste canonisten in Bologna werkten en dat omstreeks 1160 Een Noordfranse school zich daaruit afsplitst. Die school heeft een eigen ontwikkeling, splitst zich nog verder in een Franse school in eigenlijke zin en een Anglo-Normandische, die in het Noordwesten van Frankrijk en in Engeland werkt. Omstreeks 1200 lijkt de kracht toch wat uit deze Noordwest-Europese Scholen weg te hebben, en is Bologna weer het onbetwiste centrum van de canonistiek.

Met deze kennis moesten de filologen worden toegerust voordat zij werkelijk aan de bestudering van de canonistische bronnen van Haet is riocht kunnen beginnen.

3. *De twee redacties van Haet is riocht.*

Als men de overlevering van onze catechismus beziet, dan vindt men al direct een tweedeling: er is een korte en een lange redactie. Die lange redactie begint met het stuk, dat ook apart als de korte redactie voorkomt, maar loopt na het eind van die korte redactie nog een heel eind door. Von Richthofen geeft de lange redactie uit⁵; hij haalt die (langs een omweg) uit de Oude Druk (D), de incunabeeditie van het Freeska Landriucht. De lange redactie komt daarnaast ook voor in de Westerlauwerse handschriften Jus municipale (J), Unia (U) en Roorda (R)⁶. In Von Richthofens editie telt de lange redactie negen paragrafen; de eerste paragraaf daarvan is identiek met de korte redactie van Haet is riocht. Die korte redactie treft men aan in de Oudfriese codices F (het z.g. Fivelinger handschrift), Fs (codex Furmerius) en A (codex Aysma); de Nederduitse Ommelander handschriften laat ik hier ter zijde: ze zijn voor ons in dit verband van weinig belang⁷.

Onze eerste vraag moet nu zijn, welke redactie de oudste is. Is de korte redactie een tekst, waaruit een stuk - een groot stuk: drie kwart van het geheel - is weggevallen, of moeten we de korte redactie beschouwen als de kern, waar - in één keer of op verschillende tijdstippen - een stuk achter is geplakt? Kwesties van deze soort zijn bijna nooit met volledige zekerheid te beantwoorden, maar toch zijn er wel een paar redenen om aan te nemen, dat het begin van Haet is riocht wat apart staat van de rest, dus waarschijnlijk ouder is. In de eerste plaats is de korte redactie een stuk, dat op zich zelf volledig lijkt: het breekt niet „mechanisch“, door de een of andere overleveringstechnische oorzaak (als bijvoorbeeld het zoekraken van een katern) op een weinig voor de hand liggende plaats af, maar is een afgerond geheel. Ook is de inhoud enigszins anders dan die van de rest. De korte redactie is strikt juridisch en geeft een leer van de rechtsbronnen. Dit stuk bespreekt de onderlinge verhouding van goddelijk en menselijk recht, van natuurrecht en geldend, positief recht, van wet en gewoonterecht.

Het tweede gedeelte daarentegen - dat, wat de lange redactie méér heeft - is meer historisch dan juridisch. Het begint met een wereldrechtsgeschiedenis, met de behandeling van de vraag, wie het recht allereerst heeft ingesteld, en noemt dan de Griekse wetgevers Foroneus, Solon en Lycurgus, vervolgens wordt Mercurius Trismegistus vermeld, die de schepper van het Egyptische recht zou zijn, en dan, als allereerste wetgever, natuurlijk Mozes. De schepper van het Romeinse recht is volgens deze bron Numa Pompilius, en op hem en op de verdere ontwikkeling van het Romeinse recht tot de invoering van het Christendom wordt daarna nog wat dieper ingegaan.

5. K. von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen*, Berlin 1840 (Neudruck Aalen 1960), 434-438.
6. De Jus-tekst in: *Oude Friesche Wetten*, uitgegeven [door M. de Haan Hettema voor] het Friesch Genootschap, II (Leeuwarden 1847), 20-30; de Unia- en Roorda-teksten zijn voorzover ons bekend niet uitgegeven. Van de Jus-tekst bereidt W.J. Buma een uitgave voor in de serie *Oudfriese taal- en rechtsbronnen*.
7. Een “partituur”-editie van alle Friestalige teksten der korte redactie van de hand van W.J. Buma in: *Fryske stikken út Codex Furmerius I*, Grins s. j. (Estrikken 33), 29-40.

Het volgende thema, dat de auteur behandelt, is de rechtsgeschiedenis van de vrede. Deze is het eerst ingesteld door keizer Augustus, en wel op het moment van Christus geboorte.

Als derde thema volgt de codificatiegeschiedenis: „Wie schreef het recht het allereerst?" Vermeld worden: Pompeius, Julius Caesar, Augustus, Theodosianus en Justinianus.

Het vierde thema is: de herkomst van het willekeurenrecht, d.w.z. van het speciale recht van de afzonderlijke landstreken. Justinianus heeft de mogelijkheid tot het maken van willekeuren ingesteld.

Als vijfde thema komt de oorsprong van de Friese vrijheid aan de orde. Willibrord bekeerde de Friezen en bracht ze onder de hoede van Karel de Grote. Voor Karel veroverden ze Rome, met het gevolg dat ze Romeinse burgers en dus vrij werden. Karel de Grote wees hen op Justinianus' wetgeving, die hun toestond zelf willekeuren te maken.

Ten slotte springt de auteur als het ware terug naar het punt, waarmee hij ook begonnen is: de allereerste oorsprong van het recht, de mozaïsche wetgeving. Hij neemt de Tien geboden op - merkwaardigerwijs deelt hij ze in naar de telling van Philo van Alexandrië, d.w.z. naar de tegenwoordige protestantse en niet naar de in de Middeleeuwen algemeen gangbare, die heden ten dage nog die is van de katholieken⁸.

Beziat men het “verlengstuk”, dat de lange redactie méér heeft dan de korte, als één geheel, dan is het een goed sluitend verhaal. Stilistisch gezien is het voor de moderne lezer een wonderlijk mengsel van proza en poëzie; ook is het bepaald niet waarschijnlijk, dat het uit slechts één bron geput is. Van twee onderdelen is de uiteindelijke bron echter reeds in 1940 door Van Apeldoorn aangewezen⁹; op die twee stukken gaan wij thans wat nader in.

4. *Bronnen van twee onderdelen van de lange redactie*

Van Apeldoorn heeft de Etymologiae van Isidorus van Sevilla aangewezen als bron van die twee onderdelen aan Haet is riocht, die in Von Richthofens editie de paragrafen 2 en 4 vormen, „Wie vond en zette het recht allereerst?” en „Wie

8. Het verschil is zichtbaar aan het begin en het einde van de reeks. Volgens de katholieke telling hoort het beeldenverbod onder het eerste gebod, volgens de protestantse (die van Philo van Alexandrië) is dit het tweede gebod. Aan het slot vatten de protestanten alle begeren samen in het tiende gebod, de katholieken daarentegen zetten het begeren van andermans vrouw (in de Middeleeuwen ook wel: het begeren van andermans huis, vergelijk daarvoor Exodus 20.17 met Deuteronomium 5.21) apart in het negende gebod. Van deze verschillen hangt een verschil in de indeling over twee tafels af: bij de katholieken geboden 1-3 tegenover 4-10; bij de protestanten 1-4 tegenover 5-10. Bij het ontbreken van een uitdrukkelijke telling is juist aan de verdeling over de tafels duidelijk te zien, dat onze tekst de telling van Philo (de protestantse dus) volgt; ze blijkt trouwens bovendien uit de algemene formulering van het begeer-verbod ‘Hoed dy fan onnetter beieerte alle der thijngha, deer dyn nesta aegh mey mara riochte dan du.’

9. A.w. (zie boven, n. 3), 15, n. 1.

schreef het recht allereerst?"¹⁰. Gratianus heeft in zijn *Decretum*, *Distinctio* 7, cap. 1 en 2, deze zelfde teksten opgenomen; hij zal ze wel niet rechtstreeks aan de werken aan Isidorus ontleend hebben maar de aan de een of andere oudere collectie, die op haar beurt op Isidorus terugging. Nu is het, naar ik vroeger al betoogd heb, veel waarschijnlijker, dat de auteur van de lange redactie van Haet is riocht, die onbetwifelbaar een jurist was (zij het misschien een „halfgeleerde") het *Decretum* heeft gebruikt, dan dat hij nog in de dertiende eeuw het boek van Isidorus († 636) zelf copieerde. Zelfs is er, naar ons zal blijken, reden om aan te nemen, dat hij naast het *Decretum* een nóg jonger werk heeft gebruikt, en wel de z.g. *Summa coloniensis* op het *Decretum*, een canonistisch handboek dus. Om dat nader te adstrueren zetten wij op de volgende pagina's de Friese tekst van deze gedeelten parallel aan zowel de tekst aan het *Decretum* zelf, als de overeenkomstige passages uit de *Summa coloniensis*. De Friese tekst ontleen wij aan het handschrift *Jus municipale*; waar die tekst kennelijk minder goed is dan die aan één der andere codices, vervangen wij hem door een betere; in dat geval geven wij in een noot aan, wat wij gedaan hebben¹¹.

10. Tot dusver is het ons niet gelukt, voor andere stukken een niet àl te ver verwijderde parallel te vinden. Met name hebben wij gezocht naar de bron van §3 - de eerste vredeban, gegeven door Augustus - en naar die van §5, waarin aan Justinianus de volgende woorden in de mond worden gelegd: 'Landis thera, deer eerlic sint ende mit mena ferde prowad, dae biede ick toe eriane als dat riocht'. Onze auteur verklaart weliswaar, dat Justinianus die 'in zijne boeke' heeft geschreven, maar daarin hebben wij de bron niet kunnen vinden. Men zou die bron verwachten in *Inst.* 1.2, *Dig.* 1.3 of *Cod.* 8.52(53), maar daar is niets van dien aard te vinden. De Friese tekst is niet identiek aan maar lijkt veel op die van alinea q van § 1 (onder, p. 12). Samenhang met *Coloniensis* c. 15 lijkt niet waarschijnlijk. Wat het Romeinse recht betreft: wel geeft *Dig.* 47.12.3.5 impliciet steun aan het geciteerde standpunt - vergelijk vooral de glosse i. v. *Sepeliri* - en kan er eveneens een argument ontleend worden aan *Dig.* 3.4.6. pr. - alwaar in de glosse de aantekening: 'Et sic nota hic consuetudinem etiam specialem vincere legem in eo loco in quo est' -, aan *Dig.* 8.4.13.1 en aan *Dig.* 50.6.6(5).1, maar de directe bron zien wij daarin niet. De Tien geboden in § 8 kunnen rechtstreeks aan het Oude Testament ontleend zijn; de bestudering daarvan (en van de andere Oudfriese teksten dezer geboden) ligt eerder op het terrein van een kerkhistoricus. Wat verder de kroniekachtige fragmenten betreft: het is duidelijk, dat die op de een of andere wijze samenhangen met andere Oudfriese kronieken; de filiatie hebben wij niet onderzocht. Het verhaal van de verovering van Rome door de Friezen onder Karel de Grote is bovendien te vinden in Eike von Repgau's *Sächsische Weltchronik* (MGH, SS qui vernacula lingua usi sunt II, 152, reg. 4-31). Hoe het verband is tussen die plaats en de Friese kronieken, hebben wij evenmin nagegaan.

11. Collega W.J. Buma was zo vriendelijk ons het afschrift van de J-tekst ter beschikking te stellen, dat hij gemaakt heeft ter voorbereiding van zijn uitgave van het *Jus municipale*. Daarvoor en voor de verduidelijking van een aantal voor ons duistere plaatsen onze welgemeende dank. Wij hebben Buma's tekst aangepast aan de eisen van gemakkelijke leesbaarheid, die rechtshistorici plegen te stellen: de alinea-indeling, de woordscheiding, het hoofdlettergebruik en de interpunctie zijn gemoderniseerd; verder zijn de tekens j, v en w waar die verondersteld konden worden de waarde van een vocaal te hebben, vervangen door resp. i, u en uu. De emendaties, die Buma had voorgesteld, zijn "onzichtbaar" in de tekst opgenomen ter vervanging van de oorspronkelijke lezing. Ten slotte hebben wij op die plaatsen, waar andere handschriften een naar ons idee betere lezing hebben dan J, die betere lezing in de tekst gezet. In dat geval is echter steeds een noot opgenomen ter verantwoording van onze beslissing. De filoloog zij gewaarschuwd, dat hij onze tekst niet voor al zijn doeleinden kan gebruiken! De signaturen van de handschriften zijn de in de frizistiek gebruikelijke.

[Haet is riocht 2]

Hwae fand ende sette aller aerst dae riochte? Foroneus in Creeck lande, Mercurius in Egiptera lande, Solon in Athenra lande, Ligurgus in Lacedemora lande. Dis Ligurgus noemt op fan enes afgodes wirdem, bij Apollinis findhese, ende dae Creken noement op fan Moyses fyf boecken, deer hja scriuwen heden fan dae Ioden.

Dij koning heet Numa Pompilius, deer dae riochte aller aerst sette te Roeme. Hij fond aek aller aerst dae taele inder Latynscha tongha: Unus, duo, tres, hwant dae Latynscha leyden eer stenen, deer hja dae tele bij waraden: swarte stenen toe ledelika seckum ende hwitte stenen toe liaeflika seckum.

Dis Numa was dy aersia konengh aefter Romulo, deer dae burg toe Rome tymmerde ende nemde.

Deer omme heet hij Numa: hij was dy aersia, deer dine panning montia heet inden keyserlicka forma.

[de rest van deze paragraaf is divers]

[Decretum Gratiani, Dist. 7 c. 1]

Moyses gentis Hebraeae primus omnium diuinas leges sacris literis explicauit. Foroneus rex Grecis primus leges iudiciae constituit. Mercurius Trismegistus primus leges Egiptiis tradidit. Solon primus leges Atheniensibus edidit. Licurgus primus Lacedemoniis iura ex Apollinis auctoritate confinxit.

Numa Pompilius, qui Romulo successit in regno, primus leges Romanis edidit. Deinde cum populos seditiosos magistratus ferre non posset, decemuiros legibus scribendis creauit, qui leges ex libris Solonis in latinum sermonem translatis XII. tabulis exposuerunt.

[Coloniensis, pars I, c. 22]

Qui earum auctores.

Harum Foroneus auctor primus apud Grecos, Mercurius Trimegistus apud Egyptios, Solon apud Athenienses, Ligurgus apud Lacedemonas promulgator primus ex Apollinis inuentione,

Numa successor Romuli apud Romanos, sic dictus quia nummos imperiali forma monetari instituit uel a numinibus in quorum cultura frequens fuit; unde et ab eorum pompa Pompilius dictus est.

[Haet is riocht 4]

Hwae schreef aller aerst dat riocht? Pompeius di greuwa, hij bigoedese to scriyuwa. / Des wox hem soe graet nide, dat hijt leet blyuwa. / Julius ende Octauianus hedense begonnen. / Dae wardense mey galika daede beronnen. / Deer ney dae dyo kerstenheed vnd stoed, / dae God sine gaest dae lioden ioed, /

[Decretum Gratiani, Dist. 7 c. 2]

[*Eerst de namen van de Decemviri, vervolgens:*] Hi decemviri legum conscribendarum electi sunt. Leges autem redigere in libris primus consul Pompeius instituit, sed non perseuerauit obtractatorum metu. Deinde Cesar cepit id facere, sed ante interfectus est. Paulatin autem antiquae leges uetustate atque incuria obsoleuerunt, quarum etsi iam nullus est usus, notitia tamen necessaria uidetur. Nouae a Constantino Cesare ceperunt et reliquis succedentibus, etantque permixtae et inordinatae.

[Coloniensis 23]

Quis humanas leges in scriptum primus redegerit.

Easdem in scriptum redigere Pompeius primus attemptauit, set obtractorum metu dimisit. Cesar post hunc, set morte preuentus est.

[Haet is riocht 4]

Hwaë schreef aller aerst dat riocht?
 Pompeius di greuwa, hij bigoedese to
 scriyuwa. / Des wox hem soe graet nide, dat
 hijt leet blyuwa. / Julius ende Octavianus
 hedense begonnen. / Dae wardense mey
 galika daede beronnen. / Deer ney dae dyo
 kerstenheer vnd stoed, / dae God sine
 gaest dae lioden ioed, /

Theodosius heet dy keyser, deer se aller
 aerst scriou, / ende dat arbeyd fulbrochte, /
 deer nae nen keyser eer ne mochte, / fan
 alle dam deer toe fara hem weren, / fan
 hondert ende tustent ende tria ende tritigha
 ierum, / sont Numa ende Romulus
 storuen, / deer dae riocht mey Romera
 herim aerst op houen. / Deer efter ward en
 nye keyser toe Rome, / Justinianus¹² was
 zijn nama, / deer dae riocht alle biriochte /
 ende enegadese al deer hja an twa spreken /
 ende kirtise al deer hja to manichfald
 weren. /

[de rest van deze paragraaf is divers]

¹² Justinianus DRU; Justianus J.

[Decretum Gratiani, Dist. 7 c. 2]

[*Eerst de namen van de Decemviri, vervolgens:*] Hi decemviri legum conscribendarum electi sunt. Leges autem redigere in libris primus consul Pompeius instituere uoluit, sed non perseveravit obtrectatorum metu. Deinde Cesar cepit id facere, sed ante interfectus est. Paulatim autem antiquae leges uetustate atque incuria obsoleuerunt, quarum etsi iam nullus est usus, notitia tamen necessaria uidetur. Nouae a Constantino Cesare ceperunt et reliquis succedentibus, erantque permixtae et inordinatae.

Postea Theodosius minor Augustus ad similitudinem Gregoriani et Ermogeniani codicem factum constitutionum a Constantini temporibus sub proprio cuiusque imperatoris titulo disposuit, quem a suo nomine Theodosianum uocauit.

[Coloniensis 23]

Quis humanas leges in scriptum primus redegerit.

Easdem in scriptum redigere Pompeius primus attemptauit, set obtrectatorum metu dimisit. Cesar post hunc, set morte preuentus est.

Theodosius minor Augustus hoc desiderium primus feliciter consummauit et post hunc Iustinianus, de quo in gestis Longobardorum: Iustinianus leges Romanas, quarum prolixitas nimia et inutilis dissonantia, mira breuitate correxit. . . .

Lopen we de teksten nu even langs, dan wijst het feit, dat in de Friese tekst van §2 de Mozes-alinea niet voorop staat, er op, dat de auteur aanvankelijk de coloniensis volgt: ook daar staat immers Mozes niet voorop. Er zijn meer punten, waarop de Friese tekst wèl overeenkomt met de coloniensis maar niet met het Decretum: de vraag: 'Hwae fand ende sette aller aerst dae riochte?' stemt overeen met het capittelopschrift 'Qui earum auctores'; de spelling Ligurgus (in plaats van Licurgus) komt ook in de coloniensis voor; 'bij Apollinis findnese' is de vertaling van 'ex Apollinis inuentione' en niet van 'ex Apollinis auctoritate'.

Men krijgt de indruk, dat de auteur van Haet is riocht daarna toch de tekst van het Decretum zelf ter hand heeft genomen: de mededeling, dat de Grieken hun recht aan de vijf boeken van Mozes ontleend hebben, vindt in de coloniensis geen parallel, maar kan wel stammen uit het begin van Dist. 1, c. 1: 'Moises gentis Hebraeae primus omnium diuinas leges sacris litteris explicauit'. Ook de daarop volgende mededeling over de wetgeving van Numa Pompilius kan teruggaan op de Decretum-tekst: 'Numa Pompilius, qui Romulo successit in regno, primus leges Romanis edidit'. De passage over Numa's uitvinding van het tellen heb ik echter noch in de ene, noch in de andere bron gevonden; hier kàn een glosse in het exemplaar van de coloniensis dat de Friese auteur gebruikte in het spel zijn, maar dat is niets meer dan een hypothese.

'Dis Numa was dy aersta konengh aefter Romulo' is vrijwel letterlijk vertaald uit de coloniensis-tekst 'Numa successor Romuli apud Romanos'. Datzelfde geldt voor de mededeling over het munten met keizerlijke vorm, maar de tussenliggende bijstelling 'deer dae burg toe Rome tymmerde ende nemde' vindt in geen van beide bronnen een parallel; hier moet de hypothese van de glosse weer redding bieden - een wat twijfelachtige redding natuurlijk.

Wat het stuk uit §4 betreft: het begin kan even goed aan het Decretum als aan de coloniensis ontleend zijn. In beide vooronderstelde grondteksten ontbreekt een parallel voor de woorden 'ende Octauianus'. De graventitel, die aan Pompeius wordt gegeven, zou een parallel kunnen vinden in de consulstitel, die wèl in het Decretum maar niet in de coloniensis vermeld wordt. De passage 'Deer ney dae dyo kerstenheid vnd stoed, dae God sine gaest dae lioden ioed', heeft noch in het Decretum, noch in de coloniensis een parallel, tenzij men de zin van het Decretum, beginnend met 'Nouae a Constantino' daarvoor zou willen houden maar dan is de Friese bewerker hier toch wel ver van zijn bron afgedwaald. De mededeling over Theodosius staat dicht bij de tekstvorm aan de coloniensis dan bij die van het Decretum - ook hier worden immers de codices Gregorianus en Hermogenianus weggelaten. De passage over Justinianus ten slotte kan niet op het Decretum teruggaan: Isidorus vermeldt deze keizer niet.

Wellicht zal men willen opmerken, dat ook wel een ander canonistisch geschrift dan de Summa coloniensis als bron van Haet is riocht gebruikt zou kunnen zijn. Inderdaad is er tegen die opmerking geen afdoend verweer. Tot dusver is mij echter geen ander werk ter hand gekomen, dat dicht bij de Friese tekst staat dan de

coloniensis¹³. Daarom lijkt het gerechtvaardigd om althans voorlopig de coloniensis (naast het Decretum) als de meest waarschijnlijke bron te beschouwen van Haet is riocht §2 en §4.

Veel groter is, naar ons aanstonds zal blijken, de waarschijnlijkheid nog, dat de coloniensis de bron is van de korte redactie van onze bron, d.w.z. van Haet is riocht §1. Maar alvorens daar nader op in te gaan zullen wij eerst wat meer gegevens omtrent de coloniensis naar voren brengen.

5. *De Summa coloniensis ('Elegantius in iure diuino')*.

Wat is die Summa coloniensis, die tegenwoordig vaak naar zijn beginwoorden wordt aangeduid als de Summa 'Elegantius in iure diuino'?¹⁴ De coloniensis is een anonieme 'summa' op het Decretum. Voor twee mogelijke auteurs, voor zekere frater Godefridus, die in Parijs, en dan waarschijnlijk in St. Victor, gewerkt moet hebben, en voor de Keulse geestelijke Bertoldus, die later onder de naam Bertram bisschop van Metz is geworden, spreekt althans iets, maar verder dan een hypo-

13. Een strikt bewijs, dat de coloniensis de directe bron is van Haet is riocht, kan nooit geleverd worden. Het is mogelijk, dat er nog onuitgegeven summae zijn, die dichter bij onze tekst staan. Ook kunnen er altijd nog op wie-weet-welke zolder 'missing links' gevonden worden, waarvan op dit ogenblik niemand het bestaan ook maar kan vermoeden. De volgende werken staan in ieder geval niet dichter bij Haet is riocht dan de coloniensis: Paucapalea, Summa (*St. Kuttner*, Repertorium der Kanonistik I, Città del Vaticano 1937, 125; vergeleken in ed. Schulte); Rolandus Bandinellus, Stroma (*Kuttner*, a.w. 127; vergeleken in ed. Thaner); Rufinus van Bologna, Summa (*Kuttner*, a.w. 131, vergeleken in ed. Singer); Stephanus Tornacensis, Summa (*Kuttner* a.w. 133, vergeleken in ed. Schulte); Simon van Bisignano, Summa (*Kuttner*, a.w. 148, vergeleken Hs Londen, British Museum Royal 10 A III); Sicardus van Cremona, Summa (*Kuttner*, a.w. 150, vergeleken Hs. Parijs, Bibl. nat., Lat. 4288); Huguccio, Summa (*Kuttner*, a.w. 155, vergeleken Hs Fulda, Hessische Landesbibl. D 22); Summa Parisiensis (*Kuttner*, a.w. 177, vergeleken in ed. Mc. Laughlin, Toronto 1952); Summa 'Antiquitate et tempore' (*Kuttner*, a.w. 178, vergeleken Hs. Göttingen, Niedersächsische Staats- und Landesbibl., Ms. iur. 159); Summa 'Inter cetera que ecclesiastice dignitati' (*Kuttner*, a.w. 182, vergeleken Hs. Leiden, UB, Vulcan. 48); Summa 'Permissio quedam' (*Kuttner*, a.w. 192, vergeleken Hs. Londen, British Museum add. 24659); Summa 'Omnis qui iuste' (*Kuttner*, a.w. 196, vergeleken Hs. Rouen, Bibl. municipale 743); Summa 'Prima primi uxor Ade' (*Kuttner*, a.w. 205, vergeleken Hs. Londen, British Museum Royal 11 D II); Summa Bambergensis ('Animal est substantia') (*Kuttner*, a.w. 206, vergeleken in de editie van E.M. de Groot, Doctrina de iure naturali et positio humano in Summa Bambergensi, Nieuwomagi 1970); Petrus Blesensis, Speculum iuris canonici (*Kuttner*, a.w. 220, vergeleken in de ed. Reimarus).

14 Wij gebruiken in dit artikel de handzamere aanduiding coloniensis; er is naar onze mening bepaald wel reden om aan te nemen, dat 'Elegantius in iure diuino' in de omgeving van Keulen ontstaan is.

these komt men op dat punt niet met het materiaal, dat thans beschikbaar is¹⁵. Wel is, praktisch gesproken op het jaar nauwkeurig, de datum van ontstaan bekend: 1169. De plaats van ontstaan zou wel eens Keulen kunnen zijn; in ieder geval is de coloniensis een vroeg werk uit de Noordfranse canonistenschool. Het is ook een tamelijk ongewoon en wat op zichzelf staand werk uit die school in zoverre, dat het een pure 'summa' is (dus geen glossen op de tekst van het Decretum bevat) die bovendien de tekst van het Decretum niet op de voet volgt, maar een eigen systematiek heeft.

Toevalligerwijs weten we wat meer over tenminste één relatie tussen de coloniensis en Friesland: Emo aan Wittewierum kent deze 'summa'; hij noemt ook Bertoldus (die dan identiek zou kunnen zijn met Bertram van Metz) als de auteur. Nu studeerde Emo nog al wat later dan 1169: ik heb bij een andere gelegenheid betoogd¹⁵, dat de universitaire studie van hem en zijn broer Addo in hoofdzaak in de negentiger jaren van de twaalfde eeuw gedateerd moet worden. Hun rechtenopleiding hebben ze, naar Emo's eigen getuigenis, in hoofdzaak in Oxford genoten; we mogen aannemen: zo tegen 1200. Daar treft men dan canonisten aan van de Anglo-Normandische school, van een afsplitsing dus van de Noordfranse. Maar het is zeker denkbaar, dat bij dat onderwijs de al wat oudere coloniensis nog een belangrijke rol heeft gespeeld. Gezien in het licht van wat Emo zegt lijkt dat zelfs waarschijnlijk.

6. *De coloniensis en de korte redactie van Haet is riocht.*

Nu zullen wij op de volgende pagina de tekst van de korte redactie van Haet is riocht zetten naast de overeenkomstige passages van de Summa coloniensis. Om aan te tonen, dat de coloniensis dichter bij de Friese tekst staat dan de grondtekst, waar de coloniensis op teruggaat, zullen wij bij de alinea's *a* tot en met *f* bovendien de stukken grondtekst opnemen, die de uitgever der coloniensis, G. Fransen, heeft kunnen identificeren. Voor wat de rest van de tekst betreft zullen wij in het commentaar hier en daar nog op de bronnen ingaan. Als basistekst voor de Friese rechtscatechismus kiezen wij wederom codex J (Jus municipale), die wij overal, waar ons dat juist lijkt, aanvullen of verbeteren uit de andere codices, daarbij in noten aangevend, wat wij gedaan hebben¹⁷.

15. P. Gerbenzon, Emo van Huizinge, een vroege decretalist, Groningen 1965, 11-12 (alwaar in de noten verdere literatuur); *idem*, Bertram of Metz the author of 'Elegantius in iure diuino' (Summa coloniensis)?, in: Traditio 21, 1965, 510-511 (alwaar in de noten literatuur); zie thans ook: Summa 'Elegantius in iure diuino' seu coloniensis, ed. G. Fransen adlaborante St. Kuttner, I-, New York 1969 - (Monumenta iuris canonici, series A, vol. I-). Deze editie gebruiken wij.

16. P. Gerbenzon, Emo van Huizinge, 5 e.v.

17. Vgl. boven noot 11 ; wat daar gezegd is geldt ook hier.

[Haet is riocht 1]

a Haet is riocht? List ende kenste riochtes ende godes.

b Haeth queth dat: riochtes ende godes? Riochtes dat queth redelikera thingha lende riochtlikera thingha, alsoe bythioet het dij paeus¹⁸].

c Haeth queth dat werd godes? Netlikera¹⁹ thyngha ende eerlikera thyngha, sprect dy keyser.

d Hoe manich riucht isser? Twa, een godelick ende een menschelick. Dat aerste is dy oenebern, dat oer scheltu lera. Een haet naturellic, dat oer is taulick.

e Haet is godelic riucht? Onwerp Godes gaestes, deer dat guede lueh ende dat eerge lot by mannes witte.

[Summa coloniensis, pars I]

(2) *Quid ius.* Ius est ars equi et boni . . .

(2) . . . Equum iustum,

(2) bonum utile et honestum hic dicitur imperator.

(4) Ius ergo aliud diuinum aliud humanum. . . .

(38) . . . uel ius diuinum a summa natura, que Deus est, . . . (!) hominibus solis a natura est inditum ad faciendum bonum et uitandum contrarium sic dicitur.

(4) Ius diuinum . . . (!) hominum constitutio qua equitas seruatur, iniuria propellitur, custoditur innocentia, frenatur uiolentia et exulat discordia.

[Brommen coloniensis]

(Dig. 1. 1. 1. pr) . . . ius est ars boni et aequi . . .

(Dist. 1 c. 1) Omnes leges aut diuinae sunt, aut humanae. Diuinae natura, humanae moribus constant, . . .

(Steph. Tornac, Dist. 1 pr) . . . Ius etiam diuinum dicitur naturale, quod summa natura nostra, i.e. Deus nos docuit . . . quod hominibus tantum et non aliis animalibus a natura est insitum, scilicet ad faciendum bonum uitandumque contrarium.

(Dist. 4 pr. et c. 1) Causa uero constitutionis legum est humanam cohercere audaciam et nocendi facultatem refrenare . . . Factae sunt autem leges, ut earum metu humana coherceatur audacia, tutaque sit inter improbos innocentia, et in ipsis improbis formidatio supplicio refrenetur nocendi facultas.

¹⁸ ende . . . paeus JFU; ende eerlikera tinga . . . paeus D; alsoe . . . paeus R; *onbr.* AFs. De lezing van AFs maakt een redelijke kans het dichtst bij de archetyp te staan.

¹⁹ Netlikera DR; netlika Fs; nethlika A; nedelikera JFv; netherlika F; rethelikera U.

²⁰ sin DRUAFs; sinnes F; wita Fv; fra (??) J.

g Haet is menschelic riocht? Koninges setma ende lyoda pliga, deer netlic is ende eerlic²¹. Conenges setma haetma scriouwen riocht; ende is dat scriouwen is, soe haetmet ewa. Toe iens dae ewa ne mey nen wilkere gaen, deer dae ewa te breck.

h Thaulic pliga fan langher wonicheed is alsoe goed soe scriouwn riocht ief sie naet kywat.

i Hweer omme is dat riocht set? Ty frucht der wreke, binde dine durga fanda lust der sunda, bishirma dae onschioda ende scep dae wreke.

j Haet is der ewa riocht? Eerlic thing reda ende therfliik²² thijng biada, uurbieda dat onriucht, henzia moetlikera thingha ende aeck by hwilum oenmoetlikera thingha om anxta des ierra.

k Her soe dat riocht is natuurlic soe taulic, eelkerlic mey scrifte ief ta mey ewa²³ schelmet uurfestighija; soe haetma dat oer setma ende dat oer wenheed²⁴.

l Haet is woenicheed? Een godlic pliga deerma toe riucht halt alse di setma brecht. Als een nye secke ophlaept deer naet fan scriouwen is, soe moetma den pligha toe riucht halda.

m Fan dissen pliga habbeth konyngheer eer mislike deeld. Dy aersta spreek aldus: Dat riucht schel altida den pliga opnema.

n Dy oera spreke: Ald pligha fan langher woenicheed is een kerstelic maesterscip.

o Dy tredda: Aldeer dat riocht redelic is, deer wieect dy plygha dat riocht, hwant dat riocht deer en namelic onriocht urbiot ief ta pynegeat, dat ne schel nene plyga wieka.

p Dy fiaerda spreek: Mislic is plijga. Redelijc pliga is en kerstenlick maesterschip, onriocht plijga wieect da riochte.

q Dy fyfta spreek: Truch landes thera ende reed wieect ondertidum dat riucht den plyga.

(66) Iustinianus: Mores diuturni consensu utentium approbati pro lege uenerandi sunt.

(24) Causa constitutionis legem est ut earum metu refrenetur audacia et formidato supplicio peccandi libido reprimatur, sitque inter improbos tuta innocentia et in talionibus modus et equalitas seruetur.

(24a) Officium earum est honesta suadere, necessaria iubere, prohibere iniqua et permittere licita, quedam etiam minus licita ut uidentur grauiora.

(10) Ius ergo, sit naturale sit morale, aut scriptura aut usu solo perpetuatur. Illud constitutio, hoc consuetudo uocatur.

(10) ... consuetudo est ius moribus approbatum pro lege habitum cum deficit lex. Nam in causis que legibus non iuuantur id sequendum quod moribus obtentum est.

(14) De consuetudine diuersa sentiuntur. Dicitur enim, et uerum est, quod lex tollit consuetudinem ...

(11) Est enim mos consuetudo antiquitate uenerabilis.

(14) ... Consuetudinis ususque longevi non uilis est auctoritas, non tamen usque adeo sui ualitura momento ut legem uincat aut rationem, idest rationabilem legem. Lex enim que expressam iniquitatem uetat uel punit nullis hominum moribus quassari potest.

(17) ... Sunt enim consuetudinum duo genera: unum quod concordat, alterum quod repugnat rationi; huius uilis, illius uigens auctoritas est.

(17) ... Illud semper a lege uincitur, ast hoc interdum uincit legem, set hoc eo casu qui dictus est²⁵.

21. koninges ... eerlic DFRUAFsFv; *ontbr.* J.

22. therfliik U; treftlykera DRFs; trastelic FA; creftelic J.

23. ewa DFRUAFs; ewene J.

24. wenheed DFUAFs; scriouwen riocht JR.

25. De 'casus', waar hier op bedoeld wordt, staat aan het einde van c. 15: 'Ergo prefatum imperatoris uerbum de municipali, non de generali consuetudine exaudiendum est'.

r Dy sexta spreec: Dat riocht is alle riucht, (18) ... Est ergo lex generaliter accepta ende dy pligha is creftelick, deer era leert scriptum asciscens honestum, prohibens ende oenera tysterth. Dat riucht is godelic contrarium. (19) Diuina autem in declinandis riucht, deer dae sunda uurdiligath mey peccatis sancta preceptio. (20) Ast humana ea holliga bodum. Dat riocht is wraldsche est qua maiores natu simul cum plebibus riocht, deer dae edelynghen set habbeth mey aliquid sanxerunt.

da elemetha toe haldane truch landes rede. (20) ... Lex commune preceptum est, uirorum s Dy sauwenda spreec: Dat riucht is alle prudentium consultum, delictorum que sponte riocht, deer mey mena rede wisera liode set uel ignorantia nascuntur coercio, rei publice is to twanghe der sundena, deer bij willa sponsio, idest approbatio communis. iefta by dumheed op hlaepeth, ty meena frede ende to mena fere ²⁶. Dat riocht uurwont alle plygam ende alla karam.

t Dat riocht is alle riocht, dere yens da wirde naet ne fiocht ende nettelic is ende eerlick; dat riocht is falsch riocht, deer dae wirde mit tioghum oenfiocht; dat blint siaende aghen.

Enerzijds zijn er paragrafen, waarvoor in de coloniensis tot dusver geen parallellen zijn gevonden: de alinea's *g* en *t*²⁷; anderzijds is er een veel groter aantal, waar de overeenkomst met de coloniensis zonder meer duidelijk is. In slechts weinig gevallen is de overeenkomst wat twijfelachtiger. Wij gaan daar nu nog wat nader op in.

alinea a. Opmerkelijk is vooral de overeenstemming ten aanzien van de vraag- en antwoordvorm: 'Quid ius' - 'Haet is riocht?' en de overeenstemming in de volgorde: 'equi et boni' - 'riochtes ende godes', waar de Digesten 'boni et aequi' lezen.

alinea's b en c. Terwijl de Friese tekst de vraag- en antwoordvorm verder voortzet, zijn de vragen voor wat dit vervolg betreft niet zonder meer uit het Latijn vertaald. Toch is het systeem als zodanig wèl aan de coloniensis ontleend: ook daarin staan veel kapittelopschriften in - zij het vaak indirect - vragende vorm: (3) In quo a iustitia differat; (4) Que differentia inter diuinum et humanum ius; (5) Quid ius naturale; (6) Quid ius ciuile; (7) Quid ius gentium, enz.

Slechts twee woorden van de grondtekst lijken alinea *b* geïnspireerd te hebben; ze gaan terstond vooraf aan de woorden die - en dat veel duidelijker - de bron van alinea *c* vormen. De zinsnede 'ende riochtlikera ... paeus', die in enkele Friese handschriften ontbreekt en, zover als wij thans kunnen zien, geen fundament in de bron heeft, zou geïnterpoleerd kunnen zijn om een betere parallelle

26. ty meena . . . fere DFs; and thi mena fere U; *ontbr.* JFRA.

27. Er zijn nog slechts drie van de in totaal 17 partes van de coloniensis uitgegeven. Het is dus mogelijk (ofschoon, gezien de systematiek, niet erg waarschijnlijk) dat in de partes 4 tot en met 15 nog de bron van enkele stukken gevonden wordt. Een andere (waarschijnlijker) mogelijkheid is, dat het exemplaar van de coloniensis, dat aan de Friese tekst ten grondslag ligt, glossen had, die de bron geweest zijn van enkele stukken. De glossen uit de bewaard gebleven codices der coloniensis zullen later nog worden uitgegeven.

te krijgen met wat (wèl in overeenstemming met de bron) in alinea c aan de keizer in de mond wordt gelegd. Men kan constateren, dat 'riocht' de vertaling is van 'equum', 'redelik' van 'iustum', 'god' van 'bonum' en 'eerlik' van 'honestum'. De lezing 'netlik' (DRFs) lijkt een betere vertaling van 'utile' dan 'nedelik' (JFv en wellicht ook AF) of 'rethelik' (U).

alinea d. Hier is de overeenstemming wat twijfelachtig: de tweedeling van het recht in goddelijk en menselijk recht kan even goed aan Dist. 1 c. 1 ontleend zijn als aan de coloniensis; de slotzin kan zelfs niet aan deze plaats van de coloniensis ontleend zijn, maar kan wel uit de grondtekst stammen. Men dient te bedenken, dat elke, zelfs beginnende jurist die grondtekst uit het hoofd kende. Voor de zinsnede 'Dat aerste is dy oenebern, dat oer scheltu lera' hebben wij geen parallel gevonden. Wel zegt de coloniensis in c. 5 over het ius naturale (dat natuurlijk nauw met het ius diuinum samenhangt) : 'quod instinctu nature apud omnes est', maar ook daar en in c. 6: 'Quid ius ciuile', staat niets over het 'leren' van het menselijk recht.

alinea e. Cap. 38 van de coloniensis is wellicht wat waarschijnlijker als bron van 'onwerp godes gaestes' dan cap. 39: 'ius diuinum aliud est publicum, aliud priuatum, ut quod instinctu Spiritus Sancti cordibus perfectorum diffunditur'. Maar dan heeft de Friese auteur wèl twee betekenissen van 'ius naturale' samengevoegd en toepasselijk verklaard op het 'ius diuinum'. De volledige tekst van de coloniensis heeft namelijk: '. . . sic iuris naturalis appellatio triplicatur, quia uel ius diuinum a summa natura, que Deus est, per legum et prophetas et euangelium humane cognitioni oblatum, uel quod ab ipsa natura non in hominibus tantum uel etiam in omnibus animalibus plantatum, ut est fetuum educatio, commixtio sexuum, uel quod hominibus solis a natura est inditum ad faciendum bonum et uitandum contrarium sic dicitur'. Volkomen overtuigend is deze parallel zeker niet. De summa van Stephanus Tornacensis, waar de tekst van de coloniensis op teruggaat, staat echter ook niet dicht bij de Friese tekst.

alinea f. Als inderdaad cap. 4 van de coloniensis de bron is van deze alinea, heeft de auteur de grondtekst ergerlijk mishandeld. In die grondtekst wordt onderscheiden tussen goddelijk en menselijk recht: 'Ius diuinum est quod in lege uel in euangelio. Humanum, hominum constitutio qua equitas seruatur, iniuria propellitur, custoditur innocentia, frenatur uiolentia et exulat discordia'. De parallelie 'hem self toe beriochten' - 'equitas seruatur'; 'dat eerge toe urfiochtene' - 'iniuria propellitur'; 'dir oenschiolde holpa' - 'custoditur innocentia' klopt echter wel goed, beter dan bij vergelijking met de tekst van Dist. 4. Men kan aarzelen, of 'dae oenheldicheed ferdryuwa' bedoeld is als weergave van 'frenatur uiolentia' of van 'exulat discordia': 'uiolentia exulat' zou eigenlijk nog het dichtst bij de Friese tekst komen.

alinea g. In de coloniensis hebben wij geen parallel gevonden. Wel zijn er elders parallellen voor tenminste enkele onderdelen: Dist. 1. c. 3: 'Lex est constitutio scripta', dat enige gelijkenis vertoont met 'Conenges setma haetma scriouwen riocht', en Dist. 1 p. c. 5 (i.m.): '(Consuetudo) quae in scriptis redacta est, constitutio sive ius vocatur' dat gelijkenis vertoont met 'ende is dat scriouwen is, soe

haetmet ewa'. Het is zeer wel mogelijk, dat het coloniensis-exemplaar, dat de Friese auteur gebruikte, een glosse bevatte, die ergens tussen de genoemde grondteksten en de Friese tekst stond.

alinea h. De overeenstemming lijkt op het eerste gezicht wel overtuigend. Voor wat de zinsnede 'ief sie naet kywat' betreft staat echter de bron van de coloniensis dicht bij de Friese tekst: (Dist. 12 c. 6:) 'Diuturni mores nisi legi sunt aduersi consensu utentium approbati legem imitantur'. De bron van het Decretum, Inst. 1.2.9, heeft: '... diuturni mores consensu utentium comprobati legem imitantur', en staat dus weer dicht bij de coloniensis. Hier lijkt toch wel de tekst van het Decretum naast (zo niet in plaats van) de coloniensis gebruikt te zijn.

alinea i. De overeenstemming is hier volledig; de coloniensis staat duidelijk dicht bij de Friese tekst dan Dist. 4 pr. en c. 1, waar deze passage van de coloniensis op teruggaat (zie die teksten boven, naast alinea f).

alinea j. De overeenstemming is ook hier volledig. Het woord 'necessaria' van de coloniensis komt beter overeen met 'therfliik' (U) dan met 'creftelic' (J), 'treftlik' (DRFs) of 'trastelik' (FA); ook de regel van de lectio difficilior lijkt overigens al voor die lezing te pleiten. De lezingen 'creftelic' en 'trastelik' zullen wel voortontwikkeld zijn uit 'treftlik' en zijn dan fouten in de tweede graad - 'Heilungsversuche', om te spreken met H. Kantorowicz, Einführung in die Textkritik, Leipzig 1921 31 (herdruk in: Rechtshistorischen Schriften, Karlsruhe 1970, 58). Vergelijking met Dist. 3 p. c. 3 leert, dat die tekst verder van de Friese afstaat: 'Officia uero secularium siue ecclesiasticarum legum est, precipere quod necesse est fieri, prohibere quod malum est fieri; permittere uel licita, ut premium petere, uel quedam illicita, ut dare libellum repudii, ne fiant grauiora.'

alinea k. Ook in deze alinea is de overeenstemming tussen de Friese tekst en de coloniensis groot. Die overeenstemming doet ons de lezing 'wenheid' (DFUAFs) verkiezen boven de lezing 'scriouwen riocht' (JR). Slechts voor de tweede zin van de coloniensis-tekst heeft de uitgever van die summa een parallel gevonden en wel in Dist. 1 p. c. 5: 'Quae in scriptis redacta est, constitutio siue ius uocatur; quae uero in scriptis redacta non est, generali nomine, consuetudo uidelicet, appellatur'. De formulering van de coloniensis staat dicht bij de Friese tekst dan die van Gratianus.

alinea l. De parallelie is hier zo sterk, dat wij de juiste zinsindeling van de Friese tekst kunnen afleiden uit die van de bron. Op zichzelf zou het namelijk ook mogelijk zijn, achter 'halt' een punt te denken en met 'alse' een nieuwe zin te beginnen. De eerste zin van de coloniensis-tekst is ontleend aan Dist. 1 c. 5 pr.: 'Consuetudo autem est ius quoddam moribus institutum, quod pro lege suscipitur, cum deficit lex'. De tweede zin herinnert aan Dig. 1, 3. 32. pr.: 'De quibus causis scriptis legibus non utimur, id custodiri oportet, quod moribus et consuetudine inductum est'. De combinatie van deze twee plaatsen is echter eigen aan de coloniensis, zodat alleen op die grond al de mogelijkheid verworpen dient te worden, dat de Friese auteur het Decretum en de Digesten hier zelf naast elkaar gebruikt zou hebben.

alinea m. Hier begint in de Friese tekst de reeks van zeven door 'koningen' ge-

geven uitspraken over het gewoonterecht. De eerste daarvan kan inderdaad met enig recht aan een koning (= keizer!) worden toegeschreven. De coloniensis-tekst vervolgt namelijk met: `... secundum illud Codicis: Consuetudinis ususque longuei non uilis est auctoritas, non tamen usque adeo sui ualitura momento ut legem uincat aut rationem . . .' (vgl. alinea o). De bedoelde Codextext is Cod. 8. 52 (53). 2, een constitutie van Constantijn de Grote uit 319. Niet die constitutie zelf echter - die in alinea o wordt vertaald - maar de coloniensis is de bron van onze tekst.

alinea n. Het is niet zonder meer duidelijk, wat met `kerstelic maesterscip' wordt bedoeld. Het woord `magisterium' (waarvan het wel een weergave zal zijn) heeft vele betekenissen, maar daaronder hebben wij er geen kunnen vinden, die hier zonder meer zou passen. De uitdrukking komt ook in alinea p voor. Op die laatste plaats, waar de parallellie met de coloniensis redelijkerwijs vaststaat, moet de uitdrukking aanduiden, dat de gewoonte `uigens auctoritas', `bindende kracht' heeft. Als men die betekenis ook in alinea n substitueert, komt de parallellie met coloniensis c. 11 tamelijk goed uit; wij hebben er althans geen betere kunnen vinden. De bron van de coloniensis-tekst is niet bekend, maar misschien heeft de Friese bewerker (of de auteur van een glosse in zijn exemplaar van de coloniensis) overeenkomst gezien met Cod. 8. 52 (53). 3 : `Leges quoque ipsas antiquitus probata et servata tenaciter consuetudo imitatur et retinet'. In dat geval konden Leo en Anthemius als de `koningen' beschouwd worden, die dit (in 469) bepaald hadden.

alinea o. De laatste zin van het coloniensis-fragment is tamelijk nauwkeurig in het Fries overgebracht; het begin van de Friese tekst staat wat verder van zijn bron af. Juist in dat begin echter komt de coloniensis overeen met Cod. 8. 52 (53). 2 (zie boven, bij alinea m) - een keizersconstitutie! -; voor het begin van dit coloniensis-fragment heeft de uitgever hier summa geen parallel gevonden.

alinea p. De parallellie tussen de Friese tekst en de coloniensis lijkt ons overtuigend. Over `kerstenlick maesterschip' boven, bij alinea n. De bron van dit stukje coloniensis is niet bekend. Zou de Friese auteur weer verband hebben gezien met Cod. 8. 52 (53). 2? Of zou hij misschien gedacht hebben aan de eerste lex van die titel (een constitutie van Alexander uit 224): ` . . . nam et consuetudo praecedens et ratio quae consuetudinem suasit custodienda est . . .' In beide zo juist vermelde constituties komt het woord `ratio' voor; de eerstgenoemde placht in de Middeleeuwen gebruikt te worden als kapstok voor de theorieën over het redelijkheidsvereiste, waaraan gewoonterecht moest voldoen. Men vergelijk bij voorbeeld de zeer uitvoerige glosse i. v. `Aut rationem' in de glosa ordinaria. Op zeven *verschillende* `koningen' komt onze Friese auteur echter beslist niet, als hij wéér Cod. 8. 52 (53). 2 wil parafraseren.

alinea q. De parallellie tussen de coloniensis-tekst en de Friese bewerking komt duidelijker uit als men in aanmerking neemt, dat c. 16 van de coloniensis een vraag (questio) is, waarop c. 17 het antwoord (solutio) geeft, terwijl de vraag gesteld woort naar aanleiding van c. 15. De woorden `eo casu qui dictus est' slaan terug op het geval, vermeld in c. 15: de keizer (Justinianus, door Dig. 1. 3. 32. 1. op te nemen!) heeft beslist, dat de gewoonte van een `municipium', die met de

`ratio' overeenkomt, inbreuk kan maken op een `lex'. Dààr vindt men dan, als wij goed zien, de 'landes thera ende reed' terug. Men merke op, dat hier weer met enig recht een „koning" kan worden aangezien voor de wetgever, die de bepaling heeft uitgevaardigd. A1 is natuurlijk Dig. 1. 3. 32 (Iulianus in libro LXXXIII digestorum) geen keizersconstitutie, het is wel „keizerrecht", `ius caesarium'²⁸.

alinea r. De overeenstemming tussen de Friese tekst en zijn bron is tamelijk nauwkeurig: let vooral op de parallelie `mey holliga bodum' - `sancta preceptio'; `edelynghen' - `maiores natu'; `elementha' - `plebibus'. De eerste zin van het coloniensis-fragment stamt uit de `summa' van Stephanus Tornacensis, waar deze er voorvoegt: 'Quidam ita describunt' (wie die 'quidam' zijn is niet duidelijk). De slotzin stamt grotendeels uit Dist. 2 c. 1, door Gratianus geput uit de Etymologiae van Isidorus van Sevilla. Zover wij kunnen zien is er geen reden de inhoud van alinea r aan een „koning" toe te schrijven.

alinea s. Wèl is dat het geval met déze alinea: dit stuk van de coloniensis is ontleend aan Dig. 1. 3. 1, weliswaar van Papinianus, libro primo definitionum, maar dan toch door Justinianus' handen gegaan, en in zover „keizerrecht". Voor de Friese slotzin hebben wij geen parallel gevonden. Juist die slotzin echter legt verband tussen wet en gewoonte. Voor wat de alinea's r en s betreft lijkt het verband met het gewoonterecht door de Friese auteur zelf gelegd te zijn; uit zijn bron - de coloniensis - kon hij dat niet halen: de cap. 18 tot en met 20 hebben als opschriften `Quid lex?'; 'Que diuina'; 'Que humana'.

alinea t. In de coloniensis hebben wij geen parallel gevonden. Er lijkt wel een min of meer verwijderd verband te bestaan met Dist. 8 c. 4: `Veritate manifestata cedat consuetudo ueritati: plane quis dubitet ueritati manifestatae consuetudinem cedere? Item: Nemo consuetudinem rationi et ueritati preponat, quia consuetudinem ratio et ueritas semper excludit'. Ook de volgende canones betreffen dit thema, maar de directe bron van deze alinea hebben wij daarmee waarschijnlijk toch niet aangewezen.

Wij kunnen concluderen, dat de korte redactie van Haet is riocht een aanmerkelijke overeenstemming vertoont met stukken uit de Pars prima van de Summa coloniensis. Het is waarschijnlijk, dat de Friese auteur de coloniensis als bron heeft gebruikt. Zijn enige bron was het misschien niet: van enkele alinea's hebben wij geen parallellen in de coloniensis gevonden en er lijken bovendien sporen te zijn van het Decretum zelf. Maar het is zeer goed denkbaar, dat onze auteur een geglosseerd exemplaar van de coloniensis bezat, dat hem wèl de volledige tekst kon

²⁸ In de middeleeuwse Friese bronnen wordt `keizerrecht' soms gesteld tegenover `pausrecht'. Dat het begrip `keizerrecht' ruimer is dan wat wij nu Romeins recht noemen, is terecht betoogd door R. Feenstra in: Keizerrecht en Romeins recht in Friesland, in Verslagen en mededelingen OVR 11, 1954-1958, 177-252, en: *idem*, Römisches Recht und Kaiserrecht in den Altfriesischen Rechtsquellen, in Philologia Frisica anno 1956, Grins-Djakarta 1957, 26-34. De literatuur over de receptie in Friesland vindt men thans vermeld en samengevat in: B.H.D. Hermesdorf, Römisches Recht in den Niederlanden, §24 (89-93), in: Ius Romanum Medii Aevi (IRMAE) V 5 a, Mediolani 1968.

leveren. Dat geglosseerde exemplaar zou natuurlijk kunnen samenhangen met het exemplaar, dat Emo van Wittewierum heeft bezeten. Het is echter niet verantwoord, daaruit conclusies te trekken over datering en localisering van Haet is riocht. De overlevering van de Friese rechtscatechismus wijst eerder op een ontstaan in Westerlauwers Friesland dan op een ontstaan in Fivelgo, maar onze handschriften zijn betrekkelijk jong: 15e, 16e eeuw²⁹. En wat de datering betreft: op zichzelf lijkt het niet waarschijnlijk, dat de coloniensis nog omstreeks 1220 gebruikt zou zijn: dan zijn er talrijke betere summae. Afdoend is die redenering echter zeker niet. Ook Emo blijft immers de coloniensis gebruiken - hij schrijft het stuk, waarin hij de coloniensis citeert, na de Marcellusvloed van 1219 -, en zeker hij, jurist en bereisde Roel als hij was, kon weten wat er verder op de markt was²⁰.

Dat onze auteur een ander werk dan de coloniensis heeft gebruikt, is mogelijk maar niet waarschijnlijk. De coloniensis staat wat apart in de traditie; zij heeft een stijl en een systematiek, die - voorzover ons bekend - niet door anderen is gebruikt. Wij verwachten niet, dat er onder de nog onuitgegeven canonistische summae één andere is, die dichter bij Haet is riocht staat.

P. Gerbenzon

29. Gewoonlijk wordt aangenomen, dat het gedeelte van het z.g. Fivelinger handschrift, waar Haet is riocht in voorkomt, van Westerlauwerse herkomst is. Het is - zelfs als dit juist is - echter denkbaar, dat de Westerlauwerse traditie voor wat onze catechismus betreft op haar beurt ontleend is aan thans verloren, oudere Fivelinger codices.
- 30 Het coloniensis-citaat, dat Emo in zijn kroniek opneemt, moet - tenzij Emo een al eerder geschreven stuk voor die gelegenheid heeft opgewarmd - geschreven zijn ná de Marcellusvloed van januari 1219. Het staat op p. 73 van de editie Feith-Acker Stratingh. In 1211 was Emo nog in Rome en in Bologna geweest (Kronijken, ed. Feith-Acker Strating 13-16). Erg veel tijd voor schrijven zal hij daar zeker niet gehad hebben - hij is ziek geweest en had méér te doen -, maar zeker moet hij geweten hebben, dat de coloniensis niet meer up to date was. De grote en beroemde summa van Huguccio bij voorbeeld was zelfs toen Emo in Oxford studeerde waarschijnlijk al versekenen (zij wordt gedateerd vóór 1192), maar dat is wel een ontmoedigend dik boek om over te schrijven; ook kan Emo - zo hij in Rome en Bologna al canonistische en geen theologische werken wilde kopiëren - (met recht!) voorrang hebben verleend aan b.v. de tekst van de Compilatio III, die in 1210 is gepubliceerd. Die Compilatio III gebruikt hij in het stuk naar aanleiding van de Marcellusvloed van 1219, hetzelfde stuk, waarin hij ook de coloniensis aanhaalt.